

УДК 001.811

Наталія Грудініна,

наук. співробітник Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського

Бібліографічне оформлення наукових праць

Розглянуто особливості бібліографічного оформлення використаних джерел у наукових працях. Виокремлено принципи складання бібліографічних списків і посилань на різні види документів. Висвітлено правила оформлення й застосування внутрішньотекстових, підрядкових і затекстових бібліографічних посилань, скорочення повторних посилань, відмінність між списками літератури й посиланнями.

К л ю ч о в і с л о в а: бібліографічний апарат, прикнижкові й пристатейні списки, бібліографічні посилання, цитування.

Важливим елементом будь-якої наукової праці є її бібліографічний апарат – бібліографічні посилання, прикнижкові та пристатейні списки. Завдання бібліографічного апарату видання – ознайомити читача з джерелами цитат, запозичень і дати йому можливість знайти документи, що розглядаються в тексті; поінформувати про джерельну базу написаного, допомогти у виборі літератури за темою дослідження; повідомити про публікації на подібні теми; стиснути виклад, відіславши читача до публікацій, де питання, що розглядаються, викладені повніше, докладніше або з інших позицій.

Бібліографічні відомості в документах мають також наукометричне значення. Актуальність і значення окремої публікації не можуть бути визначені без урахування кількісної динаміки бібліографічних посилань на неї в подальших наукових дослідженнях. З одного боку, бібліографічні відомості є невід'ємною частиною довідкового апарату документа. Вони нерозривно пов'язані з конкретними фрагментами тексту, тому дають можливість визначити джерелознавчу базу дослідження, показати зв'язок нової публікації з попередніми, скласти уявлення про наукові позиції автора, перевірити достовірність наведених даних, розкрити пріоритет і наукову цінність здобутих результатів, захистити авторські права, боротися з плагіатом. З іншого боку, бібліографічні відомості – важливе джерело бібліографічної інформації за темою дослідження, тому представлені у вигляді прикнижкових або пристатейних списків літератури можуть бути використані як самостійні тематичні бібліографічні посібники. Крім того, такий апарат певною мірою є виявом наукової етики, культурою наукової практики. Бібліографічні посилання та списки як обов'язковий складник наукових публікацій широко використовують і в інших видах видань. Вони також застосовуються в інформаційному забезпеченні науко-

вих досліджень, у навчальній і виробничій діяльності, самоосвіті та бібліотечному обслуговуванні.

В Україні сьогодні існує чимало публікацій, присвячених бібліографічному опису різних видів документів, але бібліографування в них розглядається переважно в контексті каталогізації. Бібліографічному оформленню наукових праць, зокрема складанню прикнижкових і пристатейних списків літератури, бібліографічним посиланням, приділяється значно менше уваги. Вагомий внесок у розроблення цієї проблеми свого часу зробили Ю. В. Альберт [1], І. Я. Госін [2], Г. П. Калініна [10], А. Е. Мільчін [2], М. І. Женченко [8; 9] та ін. Сучасних ґрунтовних вітчизняних досліджень з цього питання, крім праці М. І. Женченко [9], нами не виявлено. Публікації, в яких наведено приклади оформлення бібліографічних записів, підготовлені фахівцями бібліотек, окремими дослідниками і навіть Вищою атестаційною комісією України [3], на жаль, містять прикрі помилки, що дезорієнтують авторів. Докладний аналіз помилок, що трапляються в оформленні наукових публікацій, також зроблено М. І. Женченко [9]. Зокрема, нею зазначено, що дещо упереджене ставлення до вимог чинного стандарту частково пов'язане з тим, що ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 не містить прямих вказівок щодо його поширення на оформлення бібліографічних посилань, які регламентує міжнародний стандарт ISO 690:2010 «Інформація та документація. Керівництво з бібліографічних посилань та цитування інформаційних ресурсів».

У Росії нормативним документом, який визначає загальні вимоги і правила складання бібліографічного посилання, є ГОСТ Р 7.0.5-2008 «Библиографическая ссылка. Общие требования и правила составления» *, але в Україні він не чинний, а

* ГОСТ Р 7.0.5-2008. Библиографическая ссылка. Общие требования и правила составления. – М. : Стандартинформ, 2008. – 44 с. – (Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу).

відповідний національний стандарт відсутній. Разом з тим, у ДСТУ 7152:2010 «Видання. Оформлення публікацій у журналах і збірниках» [5] прямо зазначено, що бібліографічний опис у бібліографічних посиланнях, розміщених у примітках, складають згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1. Таким чином, у вітчизняних наукових, навчальних, бібліографічних, редакційно-видавничих та інших установах і організаціях для оформлення прикнижкових і пристатейних списків, бібліографічних посилань слід використовувати відповідні стандарти [4–7].

Зауважимо, що складанню бібліографічних записів різних видів документів, зокрема і в списках джерел до наукових праць, присвячені методичні рекомендації «Упровадження в практику роботи бібліотек освітянської галузі ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання» та ДСТУ ГОСТ 7.80:2007 «Бібліографічний запис. Заголовок. Загальні вимоги та правила складання», підготовлені фахівцями ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського [11; 13]. Проте, незважаючи на наявність стандартів, нормативно-методичних матеріалів більшість авторів продовжують оформлювати наукові праці за старими правилами, ігноруючи вимоги чинних нормативних документів або просто не знаючи про їх існування.

Бібліографічний список використаної літератури (джерел) є важливим складником будь-якої науково-дослідної праці, культура якої передбачає й культуру її бібліографічного апарату, зокрема прикнижкового й пристатейного бібліографічного списку. Це елемент бібліографічного апарату, що відображає самостійну творчу роботу автора і дає змогу оцінити ступінь фундаментальності проведеного ним дослідження.

Список використаної літератури дозволяє авторів документально підтвердити достовірність і точність цитованих матеріалів (таблиць, ілюстрацій, фактів, текстів пам'яток і документів), він характеризує ступінь вивченості конкретної проблеми дослідником, а також становить цінність як довідково-пошуковий апарат для інших дослідників. Тому не слід обмежуватися лише цитованою літературою. У список варто включати всі матеріали, які були прочитані, переглянуті, проаналізовані. Бажано виявляти якомога більше джерел, адже бібліографічний список, доданий до наукової праці, є підсумком вивчення проблеми і передумовою подальших наукових досліджень. Отже, список використаної літератури – це тематично дібраний, систематизований перелік бібліографічних відомостей

використаної, цитованої або рекомендованої літератури, що пов'язана з основним текстом документа цифровими порядковими номерами або (у нумерованих алфавітних списках) за прізвищем автора чи початком слова (слів) заголовка і року видання.

Складання бібліографічного списку є досить тривалим процесом, який розпочинається з моменту визначення теми наукової публікації. Він полягає у виявленні та ретельному доборі документів, які згодом включатимуться до списку, раціональному їх розташуванню, визначенні форми зв'язку джерел зі списку з текстом твору, забезпеченні повноти й достовірності бібліографічних джерел, а також у дотриманні вимог стандартів, інших нормативних, методичних документів, у наданні необхідних пояснень, приміток тощо. Для бібліографічних списків важливими також є різниця їх редакційно-технічного оформлення.

Незважаючи на наявність стандартів з бібліографування документів до цього часу зберігається різноманітність в описах, що розміщуються в бібліографічних покажчиках і списках літератури. Різноманітність і значна кількість помилок у записах значно ускладнюють роботу як бібліографів, бібліотекарів, так і читачів.

На жаль, автори, зазвичай, мало зважають на якість бібліографічних записів, а рецензенти наукових книг і статей звертають увагу лише на основний зміст. Хоча рецензент, ретельно ознайомившись зі списком літератури, має змогу скласти уявлення про наукові позиції автора за такими критеріями:

- наскільки відповідально автор поставився до завдання;
- уміння правильно добирати матеріал до зазначеного питання;
- здатність автора мислити аналітично;
- вміння скласти список літератури, тобто грамотно оформлювати опрацьовані джерела.

Авторські дослідження ґрунтуються на досягненнях науки, тому не випадково кожна монографія, дисертація, наукова стаття тощо містить посилання на попередні здобутки науковців у вигляді огляду джерел за тематикою дослідження, а це потребує від автора скрупульозної праці з науковою літературою.

Вважається, що вивчення джерел інформації з обраної теми слід починати із загальних робіт, щоб мати уявлення з основних питань, близьких до теми дослідження, а потім вести пошук нових видань, спеціальної літератури. Для цього на першому етапі дослідники намагаються охопити якомога більше джерел, а потім поступово «відсіюють» зайві. Однак продуктивнішою є методика, за якою

від самого початку роботи свідомо обмежують коло джерел, а вивчення розпочинають саме з тих, які безпосередньо стосуються теми дослідження. Як показує досвід, надмірне коло джерел інформації може гальмувати вивчення конкретної проблеми. У процесі опрацювання джерел рекомендується використовувати лише наукові факти. Бажано добирати найавторитетніші джерела, що містять найновіші дані, і точно зазначати джерело інформації. Звернення до думки іншого автора широко застосовується в текстах наукових праць.

Бібліографічні посилання як частина довідкового апарату документа містять бібліографічні відомості про цитовані джерела, що розглядаються або згадуються в тексті документа. Посилання на джерела необхідні для подальшого ознайомлення з темою, перевірки неоднозначних тез, запобігання суперечкам між авторами, уникнення звинувачень у плагіаті, крадіжках інтелектуальної власності.

До бібліографічних посилань вдаються у разі цитування, запозичення положень, формул, таблиць, ілюстрацій тощо; при необхідності звернення до іншого видання, де більш повно висвітлено питання; при потребі здійснити аналіз вже опублікованих робіт.

Посилання дають можливість перевірити достовірність і точність наведених цитат, формул, статистичних даних, різних фактів і відомостей, запозичених з інших видань, виявити й розшукати першоджерела, ознайомитися з літературою за темою твору, зокрема з тими працями, в яких питання викладено більш докладно, ніж у вашій публікації, або наведено (аргументовано) іншу точку зору. В наукометрії посилання допомагають визначити актуальність і значення тієї або іншої публікації, її вплив на розвиток досліджень у відповідній галузі знань. Об'єктами бібліографічного посилання є всі види опублікованих і неопублікованих документів на будь-яких носіях (у т. ч. електронні ресурси), а також окремі частини документів.

Складання посилань передбачає набір і статус елементів опису, що відрізняються від загальних правил, розроблених на основі відповідних чинних стандартів, які містять правила складання бібліографічного запису сучасних вітчизняних, зарубіжних документів на будь-яких носіях інформації всіх видів опублікованих (у т. ч. депонованих) і неопублікованих документів – книг, брошур, дисертацій, серіальних та інших продовжуваних видань, нотних, картографічних, аудіовізуальних, образотворчих, нормативних і технічних документів, електронних ресурсів, а також складових частин документів.

Автор наукової публікації повинен дотримувати-

ся певних правил наведення посилань, приписів наукової етики щодо посилань на дослідження колег:

- посилання на джерела статистичних даних є обов'язковими;
- посилання на підручники, навчальні посібники, газети та ненаукові журнали бажано не наводити;
- посилання на власні публікації допускаються тільки в разі мотивованої потреби і в кількості не більше трьох;
- праці авторів, на які є посилання в тексті, мають бути в списку літератури до публікації;
- усі посилання, наведені в тексті, мають бути в списку літератури (і навпаки);
- неопубліковані результати власних досліджень не рекомендується включати до списку літератури, але вони можуть згадуватися в тексті.

Особливою формою фактичного матеріалу є цитати – дослівний уривок твору, вислів, що органічно вписується в текст наукової роботи як підтвердження власних аргументів або заперечення певної думки. Спираючись на зміст цитат, можна створити систему переконливих доказів, що є необхідними для об'єктивної характеристики, критичного аналізу досліджуваного явища. Науковий етикет потребує точного відтворення цитованого тексту, бо найменші зміни наведеного витягу можуть призвести до викривлення змісту, закладеного автором.

Причини останнього можуть бути різними: в одних випадках з першоджерела наводяться слова, які не визначають суті поглядів автора, в інших – цитати обмежуються словами, що містять лише частину думки, наприклад ту, яка більше відповідає інтересам дослідника.

При цитуванні джерел слід дотримуватися певних правил:

- текст цитати починається і закінчується лапками і наводиться в граматичній формі, в якій він поданий у джерелі, зі збереженням особливостей авторського написання. Наукові терміни, запропоновані іншими авторами, не виділяються лапками, за винятком тих, що зумовили загальну полеміку. У цих випадках використовується вираз «так званий»;
- цитування має бути повним, без довільного скорочення тексту і без перекичування думок автора;
- пропуск слів, речень, абзаців при цитуванні допускається, якщо це не перекичує авторський текст, і позначається трьома крапками. Вони ставляться у будь-якому пропущеному місці цитати (на початку, всередині, у кінці). Якщо перед випущеним текстом або за ним стояв розділовий знак, то він не зберігається;

- кожна цитата обов'язково супроводжується посиланням на джерело;
- при непряму цитуванні (переказі, викладі думок інших авторів своїми словами), що значно економить текст, слід бути максимально точним у викладі думок автора, коректним щодо оцінювання його результатів і робити відповідні посилання на джерело;
- цитування не повинно бути ні надмірним, ні недостатнім, бо те й інше знижує рівень наукової праці: надмірне цитування створює враження компілятивності праці, а недостатнє – знижує наукову цінність викладеного матеріалу;
- цитати мають органічно вписуватись у контекст наукової роботи;
- якщо треба виявити ставлення автора до окремих слів або думок з цитованого тексту, то після них у круглих дужках ставлять знак оклику або знак запитання;
- якщо дослідник, наводячи цитату, виділяє в ній деякі слова, то робиться спеціальне застереження у круглих дужках: після тексту, який пояснює виділення, ставиться крапка, потім тире і зазначаються ініціали автора. Наприклад: (курсив наш. – М. Х.), (підкреслено нами. – М. Х.), (виділення наше. – М. Х.);
- усі цитати слід подавати мовою, якою написано дослідження (незалежно від мови оригіналу), та обов'язково супроводжувати їх посиланнями на джерело і конкретну сторінку.

Отже, добір джерел і складання бібліографічних списків – важливий складник процесу написання наукової праці. Важливо усвідомити, що в усьому світі до списку використаних джерел висувають високі вимоги. Публікація з представницьким списком літератури демонструє професійність автора, науковий рівень дослідження.

Список рекомендованої літератури

1. Альберт Ю. В. Списки литературы в научных изданиях: составление и оформление / Ю. В. Альберт ; [отв. ред. И. Я. Госин]. – Киев : Наук. думка, 1988. – 151, [1] с. – Библиогр.: с. 128.
2. Библиографические сведения в изданиях : справ.-метод. пособие для издательских работников и авторов / И. Я. Госин, М. Н. Смирнова, Л. Е. Черняк [и др.] ; под общ. ред. А. Э. Мильчина ; [рук. авт. кол. И. Я. Госин]. – М. : Книга, 1981. – 192 с. – Библиогр.: с. 191–192.
3. Вимоги до оформлення дисертацій та авторефератів дисертацій // Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – 2011. – № 9–10. – С. 2–6.

4. ДСТУ 3582-97 Інформація та документація. Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі. Загальні вимоги та правила. – Чин. від 1997-07-04. – К. : Держстандарт України, 1998. – 26 с. – (Державний стандарт України).

5. ДСТУ 7152:2010. Видання. Оформлення публікацій у журналах і збірниках. Уведено вперше (зі скасуванням в Україні ГОСТ 7.5-88). – Чинний від 2010-10-01. – К. : Держстандарт України, 2010. – IV, 13 с. – (Національний стандарт України).

6. ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.1-2003, IDT). – Чин. від 2007-07-01. – К. : Держстандарт України, 2007. – 58 с.

7. ДСТУ ГОСТ 7.80:2007 (ГОСТ 7.80-2000, IDT). Бібліографічний запис. Заголовок. Загальні вимоги та правила складання. – Вперше ; чинний з 1.04.08. – К. : Держстандарт України, 2008. – 16 с. – (Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи).

8. Женченко М. І. Оформлення публікацій у наукових журналах і збірниках: вимоги стандартів та видавничі реалії (на прикладі наукових видань НАН України) / М. І. Женченко // Наука України у світовому інформаційному просторі : зб. ст. – К. : Академперіодика, 2011. – Вип. 5. – С. 125–137.

9. Женченко М. І. Складання та оформлення бібліографічних записів у списках літератури до наукових робіт : навч.-метод. посіб. / Марина Женченко ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т журналістики. – 4-те вид., допов. – К. : Жнець, 2013. – 63 с. : табл. – Библиогр.: с. 54–55.

10. Калинина Г. П. Библиографический аппарат курсовых, дипломных работ и диссертаций / Г. П. Калинина // Библиография. – 2012. – № 1. – С. 50–55.

11. Лобановська І. Г. Новий стандарт на бібліографічне описування документів / І. Г. Лобановська, О. Г. Помчалова // Шк. б-ка плюс. – 2004. – № 21/22 (33/34), листоп. – С. 2–5.

12. Методичні рекомендації щодо складання списку використаної літератури / Держ. наук. установа «Кн. палата України ім. Івана Федорова», НТУУ «Київ. політех. ін-т», Наук.-техн. б-ка ім. Г. І. Денисенка ; [уклад.: Н. А. Мельник, О. М. Устіннікова]. – К. : [б. в.], 2010. – 23 с.

13. Упровадження в практику роботи бібліотек освітньої галузі ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання» та ДСТУ ГОСТ 7.80:2007 «Бібліографічний запис. Заголовок. Загальні вимоги та правила складання» : практ. посіб. / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського; [уклад.: І. Г. Лобановська, О. Г. Помчалова, І. С. Хибник ; наук. ред. І. Г. Лобановська]. – К., 2010. – 95 с. – (Шк. б-ка плюс ; № 15/16 (171/172), серпень 2010; (Серія «На допомогу професійній самоосвіті працівників освітніх бібліотек» ; Вип. 6).

Стаття надійшла до редакції 11 квітня 2016 р.